

ALİ ŞİR NEVÂ'Î'NİN ARAPÇA SÖZLÜĞÜ HAKKINDA

AHMED ATEŞ

Uzun yıllardan beri Türk dili ve edebiyatı alanındaki değerli ve yorulmaz araştırmaları ile tanınmış olan sayın Ağâh Sırrı Levend, *Türk dili araştırmaları yillığı*'nin son sayısında çok ilgi çekici yeni bir keşfini yayımladı¹. Bu, büyük Türk şair, edip ve düşünürü Ali Şîr Nevâ'î'nin şimdiye kadar bilinmeyen Arapçadan Arapçaya büyük bir sözlük olan *Seb'atü ebhur* adlı eseridir. Sayın A. S. Levend bu eserin biri Ayasofya kütüphanesinde (No. 4862), ötekileri Esad Efendi (No. 3217), Şehid Ali Paşa (No. 2630), Reisülküttâb (No. 1086 ve 1087, bu son nüsha yalnız birinci cilttir) ve Nuruosmaniye (No. 4752) kitaplıklarımızda olmak üzere, altı nüshasını da tesbit etmiştir.

(Bilhassa nüshaların önsözlerinden alarak verdiği bilgilere göre, 1049/1639 yılında, veya bundan biraz önce, Nevâ'î'nin müsvedde halinde kalmış olan bu sözlüğü, o zaman Şam valisi ve hac emiri bulunan Osman Paşa'nın eline geçmiş; bu paşa eserin kıymetini görerek, tanınmış Arap âlim ve edibi Ahmed b. 'Alî al-Manîni (ölm. 1172=1759)'ye bu müsveddeyi temize çekmesini emretmiş. Al-Manîni kendisine verilen bu vazifeyi mükemmelen başarmış, gereken yerlerde asıl kaynaklara baş vurarak, eseri temize çekmiş, sonra buna bir önsöz ile bir sonsöz eklemiş ve bu suretle meydana gelen eseri adını vermediği bu faziletli ve bilgili paşaya ithaf etmiştir. Nüshalar hakkında verilen pek dikkatli bilgilerden eserin çok büyük olduğu anlaşılmaktadır : Büyük boyda, ortalama 400 varak.

Konusu ne olursa olsun Nevâ'î gibi edebiyat ve kültür tarihimizin en seçkin simalarının süphesiz birincisi olan bir kimse tarafından yazılan bu eserin keşfinin ve sayın A. S. Levend'in bunu haber veren bir ilk rapor mahiyetindeki makalesinin geniş akisler uyandırması beklenirdi. Fakat, bildiğime göre, bu hususta hiç bir yazı çıkmış değildir. A. S. Levend'in bu makalesi bir çok sorular ortaya atmakta, iddia tahakkuk ettiği takdirde, Nevâ'î'nin bilmediğimiz bir cephesini meydana

¹ *Nevâ'î'nin Arapça sözlüğü (Türk dili araştırmaları yillığı, Ankara, 1956, s. 239—249).*

çıkarmaktadır. Eser Arapçadan Arapçaya bir sözlük olduğu için beni de ilgilendirdi ve bunu daha yakından tanımak üzere anılan makalede gösterilen yazma nüshaları bir daha gözden geçirdim.

(Nüshalarda göze çarpan ilk şey, al-Manîni'nin önsözünden ve sonsözünden başka hiç bir yerde, Nevâ'i'nin adına veya *Seb'atu ebhur*'ün Nevâ'i tarafından yazılmış olduğuna delâlet edebilecek herhangi bir kayda tesadüf edilmemesidir. Bundan dolayı akla hemen bu eserin Nevâ'i'ye ait olup olmadığı sorusu gelmektedir. Bu şüpheyi kuvvetlendirecek başka sebepler de vardır: Nevâ'i'nin bilinen eserlerinin hepsi, oldukça mebzul nüshalar halinde, bu güne kadar muhafaza edilmiş ve, 1941 yılında, doğumunun beşyüzüncü yıl dönümü münasebeti ile, bilhassa Rusya'da yazma ve basmalarının tam birer bibliyografyası neşredilmiş bulunmaktadır². Bu kadar büyük ve mühim bir eserden bunlar arasında hiç bahsedilmemiş olması ciddi şaşılacak bir şeydir.

Diğer taraftan Ali Şîr Nevâ'i'nin hayatı hakkında, başka hiç bir Türk veya İran şairi ile kıyaslanmayacak kadar geniş, ve tarihler, tezkireler, monografiler, hâtıralar gibi, türlü kaynaklardan gelen esaslı bilgilere sahip bulunuyoruz³. Nevâ'i'nin hayatının her halde oldukça uzun bir zamanını doldurmuş olması gereken bu eserin dost ve yakınlarının dikkat nazarlarını çekmesi ve bunların bu sözlükten bahsetmeleri gerekirdi. Halbuki bu kaynaklarda da böyle kayıt veya işarete tesadüf edilmemektedir⁴.

O halde bu eserin Ali Şîr Nevâ'i'ye ait olduğu hususunda elimizde yalnız al-Manîni'nin sözleri bulunmaktadır. Böyle bir durumda Nevâ'i'den çok uzak bir çevrede ve oldukça geç bir zamanda yetişmiş bir kimsenin tanıklığına ne derecede değer verilebilir? Al-Manîni istifade etmesi mümkün hiç bir kaynakta bulamayacağı bu bilgiyi nereden çıkarmış olabilir? Kendisinin Nevâ'i hakkında bilinen kaynakları bile görmemiş olduğu ve onun hakkında hiç bir bilgiye sahip olmadığı da iddia edile-

² A. A. Semenov, *Materialı k bibliografiçeskomu ukazatelü peçatnih proizvedeniy Alişira Navoi i literaturı o nem*, Taşkent, 1940 (38 s.); S. L. Volin, *Opisaniye rukopisey proizvedeniy Navoi v Lenıngradskih sobraniah* (Alişer Navoi, sbornik statey pod redaktsey. . A. K. Borovkova, Moskva-Leningrad, 1946, s. 203-235).

³ Bundan önceki notta gösterilen eserlere bakınız. Bk. bir de *İslâm Ansiklopedisi*, Ali Şîr maddesi (Z. V. Togan); *Türk dili araştırmaları yillığı*, s. 197-237 : A.N. Boldirev, *Çağdaşlarının hikâyelerinde Nevai* (Alişer Navoi'den bir makale).

⁴ Bu kaynakları doğrudan doğruya incelememiş olduğumu burada açıklamam gerekir.

bilir. Çünkü o Nevâ'î'den bahsederken “el-‘allāmetü 'l-muḥakkik ve'l-cehbezü 'l-luġavīyü 'l-mudakkik” (“geçekleyici büyük bilgin ve inceleyici sözlükçü dâhi”) gibi tâbirler kullanmaktadır. Halbuki bu kaynakları görüp, onu biraz tanımış olsaydı, hiç olmazsa büyük bir şair olduğunu da sözlerine eklemesi gerekirdi. Buna göre al-Manîni'nin *Seb'tu ebḥur*'ü Nevâ'î'ye isnad ederken, iki şeye dayanmış olması mümkündür : Ya ağızdan bir rivâyet, yahut Osman Paşa'nın eline geçen nüshada bulunan bir kayıt. Ağızdan rivâyetin mahiyet ve değerini şimdi tâyin etmemize imkân yoktur. Fakat hiç bir kaynak tarafından teyit edilmeyen bir rivâyetin, hem de bu kadar geç olarak ve yabancı bir çevrede meydana çıkan bir rivâyetin mevzûk olması pek az muhtemeldir. İkinci ihtimale gelince, metin ve başka kaynaklar veya haricî her hangi bir delil teyit edilmedikçe, nüshalar üzerinde görülen yazılara hiç bir değer verilemeyeceğini pek çok tecrübeler ispat etmiştir. O halde burada da böyle bir yanlış kayıt karşısında bulunmamız, bunun değerini iyi tesbit edemeyecek olan al-Manîni gibi bir bilginin buna aldanmış olması mümkün değil midir?

Bu sorulara cevap verebilmek için, hiç olmazsa Osman Paşa'nın eline geçmiş ve al-Manîni'nin bahsettiği nüshayı görmemiz ve incelememiz çok faydalı olurdu. Sayın A. S. Levend'in bahsettiği nüshalardan hiç biri bir ilk müsveddeye benzememektedir. Bunlardan ancak Nuruosmaniye nüshası bir müellifin ikinci müsveddesi ve Osman Paşa'nın kütüphanesine ait olan nüsha olabilir. Çünkü bu nüshada metin bir hattat tarafından, çok güzel bir şekilde istinsah edilmiştir; bazan metin aralarında, bazan haşiyelerde olmak üzere çok miktarda düzeltme ve ekler görülmektedir. Tabiidir ki, bunları ancak eserini ikinci bir defa incelemekte olan bir müellif yazmış olabilir. Al-Manîni'nin önsözünün ayrı bir yaprakta, baş tarafa eklenmiş bir halde bulunması da bu kanaati kuvvetlendirmektedir. Çünkü bu nüshadan faydalanarak, yeni nüshalar meydana getiren al-Manîni, bu nüshanın da heder olmamasını düşünerek, ayrı bir yaprağa yazdığı önsözü buna eklemiş olabilir. Öteki nüshalara gelince, bunlardan Esad Efendi 3217 ile Şehid Ali Paşa 2630 ve Reisülküttab 1086 nüshaları al-Manîni'nin önsözünü ihtiva etmedikleri için, bunlar yazar hakkında hiç bir bilgi veremez ve bundan dolayı şimdilik bir tarafa bırakılabilir. Geri kalan Ayasofya nüshası ile Reisülküttab 1087 nüshaları —birincinin faksimilesinden görüleceği üzere— son şekil verilmiş tam bir eser halindedir. Bu durum da Nuruosmaniye

nüshasının al-Manîni'nin görmüş olduğu ve istinsahına esas yaptığı nüsha olduğu kanaati hüsbütün kuvvetlenmektedir.

Bu Nuruosmaniye nüshasında da, al-Manîni'nin kaydı dışında, eserin Nevâ'i'ye ait olduğuna dair hiç bir kayıt bulunmamaktadır. O halde yine elimizde yalnız mevsuk olup olmadığını her hangi bir temele dayandıramadığımız al-Manîni'nin kaydı kalmaktadır. Bu vaziyette başta scrulan soruyu şimdi şu şekilde tekrarlamak icap eder : Nevâ'i hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmayan al-Manîni'nin bu kaydına ne dereceye kadar güvenilebilir? Bu soruya verilecek cevabın menfi olması icap ederdi. Bununla beraber bu yalnız ihtimaliyet üzerine kurulmuş menfi bir cevap olacaktır ki, soruyu kesin olarak çözmeğe asla kâfi gelmeyecektir.

Burada şunu da eklemek gerekir ki, al-Manîni'nin kaydı zımnen eserin Arap ülkelerinde yetişmiş ve yaşamış bir kimse tarafından yazılmamış olduğunu, kesin olarak, meydana koyar. Çünkü eser bu çevrede meydana getirilmiş olsaydı, al-Manîni gibi bir bilgin, veya daimâ müna-sebette bulunduğu başka bir çağdaşı, meselâ bu eserden yine Nevâ'i'nin imiş gibi bahseden *Silkü 'd-dürer* yazarı al-Muradî⁵ bunu muhakkak bilirdi. Bundan dolayı *Seb'atü ebhur*'un yazarını Arap ülkeleri dışında aramamız gerekmektedir.

Sorunun çözülmesi için başka bir yol daha düşünmek münâkündür. Fakat daha ilk baştan söylemek lâzımdır ki, bu da maalesef kesin bir sonuca götürmemektedir. Kastedilen yol, bu eser hakkında başka kaynaklarda tamamlayıcı ve aydınlatıcı bilgiler bulunup bulunmadığını araştırmaktır. Bu bakımdan baş vurulan Brockelmann'ın meşhur *Geschichte der arabischen Litteratur*'unda bu adda bir eser zikredilmemektedir. Bununla beraber Kâtib Çelebi'nin *Keşfü 'z-zünün*'unda bu adda bir eserden bahsedilir⁶. Kâtib Çelebi bu eserde *Kâmüs*'takinden fazla kelime bulunduğunu ve 980 h. yılına doğru vefat etmiş olan 'Abdül-Celil b. Yüsufi 'l-Akhişari'nin eseri olduğunu söylemektedir. Akhisari hakkında tamamlayıcı bilgi aradımsa da, Bursalı Tahir'in *Osmanlı müellifleri*'ndeki mesleyi hüsbütün karıştıran müphem bilgilerden başka bir şey bulamadım⁷. Buna göre 'Abdülcilil "Fuzala ve üdebâdan ve Sultan Süleyman Kanunî devri ricalinden bir zat olup, Akhisarlıdır. Aşir

⁵ Bk. A. S. Levend, *Anılan makale*, s. 239 v. d.

⁶ Nşr. M. Ş. Yalçkaya ve R. Bilge, II, 977.

⁷ I, 360.

Efendi kütüphanesinde bervech-i âti âsârı mevcuttur : *Dürr-i bahri*, *Sükker-i sâfi* ve şerhi manzum lûgat, *Zuhru 'l-âhire*—Hadîs-i arbaîn şerhi, *Seb'atü ebhur* ve şerhi—manzum lûgat. Celîlî mahlaşî eş'arı da vardır. Mahdumu...”.

Aşir Efendi, yani Reisülküttab kütüphanesinde *Seb'atu ebhur*'un yalnız al-Manîni'nin istinsah ettiği nüshanın kopyası vardır⁸. Böyle olunca onun manzum lûgat kaydini nereden çıkardığını anlamak mümkün değildir. Sonra, Akhisari'nin *Seb'atü ebhur*'u gerçekten manzum bir lûgat olsa idi, çok küçük olması lâzım gelirdi ve *Kamus*'tan fazla kelimeyi ihtiva edemezdi. Eğer Bursalı Tahir'in kaydında bir yanlışlık yoksa, onun bahsettiği eserin Kâtib Çelebi'nin bahsettiği eserden başka bir sözlük olması gerekir. Bursalı Tahir'in bahsettiği *Seb'atü ebhur*'un mahiyeti hakkında bir şey söylenemezse de, Kâtib Çelebi'nin bahsettiği *Seb'atü ebhur*'un elimizde nüshaları bulunan *Seb'atü ebhur* olduğu muhakkak sayılabilir. Ö halde bu eser için şimdilik iki yazar gösterilebilir :

1) Kâtib Çelebi'ye istinad ederek, 'Abdül-Celîl b. Yusufî 'l-Akhişârî,

2) al-Manîni'ye istinad ederek, Ali Şir Nevâ'î. }

Bilgimizin bu günkü halinde, yazar olarak, bu iki şahıstan birini kesin bir şekilde göstermek mümkün değildir. Ancak ben şahsan birinci ihtimali daha çok mümkün görmekteyim. Çünkü yukarıda söylendiği gibi, *Seb'atü ebhur* Nevâ'î'nin eseri olsaydı, böyle müsvedde halinde kalmazdı, etrafındaki müstensihler, pek çok sebepler ile, bunu hemen temize çekerlerdi veya hiç olmazsa, çağdaşlarının hâtıralarında bundan bir iz kalırdı. Nitekim Levend de aynı şüpheyi göstermekte ve “Nevâ'î gibi ünlü bir şairin böyle bir eseri, nasıl oluyor da ölümünden sonra hemen meydana çıkmıyor. Ölümünden 250 yıl geçtikten sonra bilinmeyen bir tarafından Şam valisinin hazinesine getiriliyor”⁹ demektedir.

Seb'atü ebhur, yazarı kim olursa olsun, al-Manîni'nin söylediği gibi, son derecede kıymetli bir sözlüktür. Yazarı bunu kaleme alırken, kendi zamanına kadar yazılmış sözlükleri yeter görmemiş, onlardan daha mükemmel bir eser meydana getirmek istemiştir ve, yine al-Manîni'nin hayret ederek kaydettiği üzere, bunda gerçekten muvaffak olmuştur¹⁰.

⁸ A. S. Levend'in bahsettiği 1086 ve 1087 numaralı nüshalar.

⁹ A. S. Levend, *Anılan makale*, s. 243.

¹⁰ Bk. A. S. Levend, *Anılan makale*, faksimile, yaprak 1 b.

Yazar esas olarak al-Cavhari'nin *Şihāh* adlı emeşhur sözlüğünü almıştır. Nitekim anlamları açıklanan kelimelerin yanında en çok bu esere delâlet eden ş kısaltması görülmektedir. Yazar' o zamanki okuyucuyu bilhas- sa ilgilendiren *Kur'an*'da ve hadiste geçen kelimelere çok fazla önem vermiş, bu hususlarda da en değerli kaynakları bulup, onlara istinad etmiştir. Bunlar az-Zamahşari'nin *al-Kaşşāf* adlı büyük tefsiri ile *Garā'ibu 'l-aḥādīs* adlı hadiste geçen nâdir kelimeler sözlüğüdür. Yazar bundan başka kelime ve tâbirlerin sarf ve nahiv bakımlarından özelliklerini göstermek için de, bu alanların en çok güvenilir eserlerine, yani yine al-Zamahşari'nin *al-Mufaşşal* adlı nehvi ile İbnü 'l-Ḥācib'in iki *al-Muḫaddima*'sine ve bunların şerhlerine baş vurmuştur. Bundan do- layı hemen her kelimenin başka sözlüklerde bulunmayan gramer özel- liklerini burada bulmak mümkündür. Yazar bunlar dışında edebî me- tinleri, divanları ve al-Ḥariri'nin *Maḳāmāt*'ı ile şerhlerini tarayarak, bulduğu kelimeleri sözlüğüne eklemiştir. Yazar aynı zamanda, her keli- me ve anlamı nereden almış ise, bir takım kısaltmalar ile, bunlara da işa- ret etmiştir. Bundan dolayı kelimeler hakkında doğru bilgi vermekle yetinmemiş, bize aynı zamanda verdiği bilgileri kontrol etmek imkânını da vermiştir.

Son olarak denilebilir ki, *Seb'atü ebḥur* kimin eseri olursa olsun, sayın A. S. Levend çok dikkate değer bir esere ilgimizi çekmiştir ve bundan dolayı içten teşekkürlerimize hak kazanmış bulunmaktadır. Ümit edilir ki Türk dili ve edebiyatı ile meşgul olanlar, çok yakın za- manlarda, soruyu kesin olarak çözecek bilgiler yayımlarlar.